

Visegrádi Renáta

Betekintés a firenzei kancellária mindennapjaiba
A humanista nyelv formálódása Coluccio Salutati korai
leveleiben

Doktori (PhD) értekezés

Tézisfüzet

Témavezetők: Szovák Kornél, Armando Nuzzo

Pázmány Péter Katolikus Egyetem

Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar

Nyelvtudományi Doktori Iskola

Klasszika-filológiai műhely

Budapest, 2024

I. A kutatás előzményei, a kitűzött célok ismertetése

Az értekezés célja a firenzei kancellár (1375–1406), Coluccio Salutati (1332–1406) által 1375. augusztus 8. és szeptember 23. között a Firenzei Köztársaságot vezető *Signoria* nevében megfogalmazott *missilis*-másolatok bemutatása és elemzése volt. Az eredeti *missilis*ek csak szórványosan maradtak fenn a fogadó államban, azonban a kancellár elhivatottságának köszönhetően tizenkét kancelláriai másolati könyv őrzi az expediált episztolák másolatait. Ezen – a kancellár által gondosan vezetett – gyűjteményeknek, amelyek a Firenzei Állami Levéltárban kutathatóak, illetve további fennmaradt másolatoknak (a firenzei Biblioteca Riccardiana 786-os jelzésű és a Biblioteca Marucelliana C 89-es jelzésű kódexében, továbbá a sevillai Biblioteca Capitulare y Colombina 5.5.8-as jelzésű kódexében és a Vatikáni Könyvtárban őrzött *Capponi 147*-es jelzésű kódexben) és eredeti *missilis* példányoknak köszönhetően közel nyolcezer állami levélről van tudomásunk Salutati harmincegy éves hivatali idejéből. Ezekből csak pár százra tehető azonban azok száma, amelyeknek elkészült napjainkig a kritikai kiadása. Ennélfogva jelen dolgozat alapját Coluccio Salutatinak kancellársága első évében megfogalmazott állami leveleinek feldolgozása adta, időrendben követve az Armando Nuzzo által 2003-ban kiadott episztolákat.

2018-ban, doktori képzésem elején kitűzött célom volt az említett másolati könyvekben a Firenze és a Szentszék 1375 és 1378 közötti háborújának éveiből megőrzött levelek feldolgozása és kritikai kiadás készítése. Azonban a firenzei kancellár, Coluccio Salutati állami leveleinek elemzésekor, mivel minden szempontból igyekeztem az egyes leveleket feldolgozni, nem korlátozódtam csak a háborút érintő levelekre, noha a levelek java részét azok teszik ki. A *missilis*-másolatok tér- vagy időbeli

korlátozásának valószínűségét akkori kutatótervemben is előrevetítettem, amikor még nem láttam át teljes mértékben, hogy ezeket a latin (és olykor olasz) nyelvű leveleket a bennük lévő tartalom, a nyelvezetükön és a paleográfiai sajátágaikon túl az írás pillanatában vagy akár később eszközölt javítások, a levelek egyes, klasszikus sémát követő egységei, a kancellár által már ekkor használt központosítás és az azzal tudatosan összekötött *cursus*ok, illetve magának az *ars dictaminis* szabályainak követése miatt is érdemes görcső alá venni és ezáltal teljesebb képet igyekszem nyújtani a kancellár korai stílusáról, munkásságáról. Értekezésemben tehát arra fektettem a fő hangsúlyt, hogy az elemzett leveleknek az egyes szempontok szerint tudjak átfogó bemutatást adni, de közben példák felsorakoztatásával az egyes levelekbe is betekintést igyekeztem nyújtani, hogy a disszertációm kézbe vevő olvasó egyenként is lássa ezen episztolák jelentőségét, erejét és irodalmi jellegét. Értekezésem másik fő célját a függelékben helyet kapott kritikai kiadása adja a száz levélnek (és két olyan eredeti *missilis*nek, melyek másolatai nem találhatók meg a firenzei gyűjteményben), melyet a hozzárendelt mutatók tesznek teljessé.

A 19–20. században többen foglalkoztak a kancellár munkásságával és a humanisták közt betöltött szerepével. Átfogó munkákat köszönhetünk többek közt Armando Petruccinak, Ronald G. Wittnek, Francesco Novatinak, Berthold L. Ullmannak, Daniela De Rosának. Salutati kézírásával foglalkozott az említett Armando Petruccin és Ronald G. Witten kívül még A. C. de la Mare 1973-as munkájában. Az 1375 és 1378 közötti háborús éveknél – mely időszakban írt leveleket dolgozom fel – különösen Alessandro Gherardi nevét kell kiemelni, aki monográfiájában megírta annak történetét, és a függelékben több állami levél átíratát közölte, és még többnek a regesztáját és/vagy egy-két mondatának idézetét megadta, a *Signori, Missive I Cancelleria* másolati könyvein kívül több más firenzei levéltári

forrást is felhasználva. 2006-ban, Coluccio Salutati halálának 600. évfordulója alkalmából ünnepek, kiállítások és konferenciák kíséretében emlékeztek meg a kancellárról. A tudományos konferenciákon elhangzott előadásokból tanulmánykötetek is készültek, és a 2008-ban megjelent *Coluccio Salutati e l'invenzione dell'umanesimo* kötetben Salutati traktátusaival, leveleivel, központosításával és könyvtárával is foglalkoztak a szerzők. Ugyanebben az évben a firenzei *Medioevo e Rinascimento* folyóirat száma is Coluccio Salutati alakja köré szerveződött, a tanulmányok körülbelül fele is hozzá kapcsolódott az akkori nagyfokú érdeklődés miatt. Roberto Cardini és Paolo Viti szerkesztésében napvilágot látott a *Coluccio Salutati e Firenze. Ideologia e formazione dello Stato* című katalógus, és szintúgy 2008-ban jelent meg Rómában Armando Nuzzo két kötetes *Incipitáriuma* is.

Coluccio Salutati Firenze kancellárjaként a harmincegy éves hivatali ideje alatt mintegy nyolcezer levelet írt, tehát átlagosan napi hét–nyolcat, melyeket tizenkét másolati könyv őrzött meg. Amint arra több kutató, többek között Witt és Nuzzo is felhívta a figyelmet, Salutatinak sokkal több levele lehetett, a hiányzó *missilisekkel* együtt akár tíz–tizenkétezer levelet is írhatott firenzei kancellárként, Firenze nevében. Én ott folytattam a munkát, ahol Armando Nuzzo megállt a kritikai kiadással, 1375. augusztus 8-án. A száz levélből nyolcnak találtam meg a teljes szövegközlését a fentebb említett kutatóknál (Alessandro Gherardi, Wenzel Gusztáv, Hermann Langkabel), és még pár esetben a levél egy-két mondatának az idézését és/vagy regesztáját. A levelek feldolgozásakor a számszerű határt száz másolatnál húztam meg, így az utolsó levél szeptember 23-án íródott Durazzói Károly hercegnek, a későbbi nápolyi és magyar királynak. Jelen doktori kutatáshoz a tizenkét másolati gyűjteményből kettőt, a Firenzei Állami Levéltárban őrzött *Signori*

fond *Missive I Cancellaria* alfondjának 15-ös és 16-os számú könyveit használtam fel. Ez a két dokumentum időrendjét nézve átfedésben van, mert míg a 16-os az 1375. július 22. és 1378. július 28. között írt állami leveleket, addig a 15-ös az 1375. szeptember 7. és 1376. november 1. közöttieket tartalmazza. Ebből fakadóan, bár én csak két hónap írott anyagával foglalkoztam (augusztus és szeptember), mindkét kancelláriai másolati könyv forrásként szolgált, mivel – jóllehet nem tudom az okát, de – szeptember 7-től kezdődően hol az egyik, hol a másik másolati gyűjteménybe kerültek az expedált levelek kópiái.

II. A levél-korpusz feldolgozásnak folyamata, módszertana

A levelek átírása, feldolgozása és fordítása kronológiai rendben készült, és a végleges *corpus*t az 1375. augusztus 8. és szeptember 19/23. között írt *missilisek* másolati példányai teszik ki. A függelék utolsó, 100. levele, melyet Firenze Durazzói Károlynak írt, keltezetlen. Az episztola datálásához a *terminus post quem* 1375. szeptember 19., de mivel a sorozat következő tagja 23-i, így e kettő közé esik megírásának dátuma. A levél magyar vonatkozása is fontos szempont volt arra, hogy a *corpus*ba kerüljön, lévén a későbbi II. Károlynak, ekkor még Dalmácia Békés (della Pace) hercegének lett címezve.

Minden levél feldolgozása során ugyanazt a gyakorlatot folytattam. Először a latin (82+2) vagy olasz (18) nyelvű szöveg modern átírata készült el, feloldva a levelekben lévő gyakori és általános rövidítéseket. Az átírat és az apparátus rész elkészülte után, és persze azzal átfedésben a szöveg fordítása is készült, amelyet ugyan a függelékben nem közlök, de a főszövegben indokolt esetben a levelek latin nyelvű szövegének idézését kíséri a magyar fordítás is. A függelék minden egyes levelének átíratát megelőzi a tartalmát röviden visszaadó regesztája. A levelek feldolgozása és

értelmezése miatt fontos szempont és egyúttal megkerülhetetlen a sok előkerülő személy és helyszín beazonosítása is. Ezért az appendixet követően található egy személy-, hely- és címzett mutató, illetve egy szójegyzék. A közölt levelek esetében a központosítás modernizálva lett, de a Salutati által használt írásjelek külön vizsgálati szempontot alkottak a dolgozatban, különösen a mondatzáró *clausulák*ban található hangsúlyalapú ritmussal, vagyis a *cursusszal* összekapcsolható előfordulásai.

A *corpus*t három nagyobb egységben, különböző szempontok szerint közelítve az egyes levelekhez és azok nagyobb egységeihez, dolgozta fel a disszertáció. A negyedik fejezetben az episztolák tartalmának bemutatása – külön fő- és alcsoportokra bontva – volt a cél, illetve a két hónap történéseinek felvázolása a feldolgozott levelek és a szakirodalom segítségével. Az ötödik fejezet Salutati levélírói stílusával és a korszakban kancellárként kötelezően előírt *ars dictaminis* egyes részeinek követésével és használatával foglalkozik. Különös hangsúly került a kancellár által használt különféle írásjelek, illetve *cursusok* bemutatására, a kettő közötti kapcsolat vizsgálatára és a levelek szerkezeti felépítésére. Az utolsó, hatodik fejezet Salutatinak a latin stílusába nyújt betekintést főleg nyelvészeti szempontokat követve, ugyanakkor áttekintést is kap az olvasó a kancellárnak a humanizmus továbbhaladását és későbbi felvirágzását elősegítő munkásságából is.

III. Az elemzésekből levont következtetések, a kutatás eredménye

Tartalmukat tekintve a száz levélből a legtöbb, ötvenkét levél ténylegesen a Szentszék elleni háborúhoz kapcsolódik, a többi levelet pedig további két kategóriába lehet sorolni. Az egyik csoportot alkotják azok a levelek, melyek nem kapcsolódnak a háborúhoz, legyen az egy vigasztaló levél Cortona

urának, az édesapja, Francesco Casali halála miatt, egy ajánlólevél egy firenzei polgárnak, valakinek a felmentése érdekében írt levél, egy hagyatéki vita rendezésére, vagy pusztán igazságszolgáltatás végett írt levél. Ez utóbbi okán írt például a Firenzei Köztársaság levelet Sienának egy firenzei derék kereskedő, Johannes Bellacci érdekében, aki nem kapott meg egy bizonyos összeget Meo Mercatótól és fiától, akik Montepiscalliból származnak, és mivel e terület akkortájt Siena fennhatósága alatt állt, kérte közbenjárását az ügyben. Ilyen és hasonló, összesen harminckilenc levél tartozik ebbe a második kategóriába. Ezeken kívül további kilenc levél van, amelyeket egy külön csoportba soroltam: ezek száműzött polgárokkal, bűnözőkkel, vagy éppen gyilkossággal kapcsolatos episztolák.

Nincs egyetértés a kutatók közt abban a kérdésben, hogy mennyire vitte bele saját stílusát a levelek megfogalmazásakor, de az elfogadottabb vélemény, amely mellett többek közt Daniela de Rosa és Armando Nuzzo is érvel, hogy Salutati követve a szigorú retorikai szabályokat, melyeket a bolognai egyetemen tanult, de a korábbi szerzők, mint Petrarca, Boccaccio, sőt méginkább Cicero, Vergilius, és több antik szerző hatásával vegyítve maga fogalmazta meg olyan ékesszólóan a leveleit, hogy azok minél biztosabb célt érjenek, és mely levelek némelyikét szinte irodalmi alkotásnak tekintették. A kancellár egy átlagos napja a következőképpen nézett ki: részt vett a napi tanácsülésen, figyelmesen meghallgatta a vezetők megbeszélését, lejegyzetelte, majd miután konszenzusra jutottak az adott ügyben, vagy ügyekben, Salutati visszavonult, és megírta az elhangzottak alapján az elküldendő leveleket. Nem szigorúan a Signoria által „tollba mondott” szöveget írta meg a kancellár, az csak az útmutató volt. Persze tartalmában 100 százalékban hű maradt, de saját stílusát is belevitte, és gyakran irodalmi alkotássá, vagy akár pamfletté alakította azt.

A disszertációban elemzett, a Firenzei Köztársaság nevében írt hivatalos levelei Coluccio Salutatihoz több szempontból is nagyon fontosak, ahogy cicerói körmondatokkal ékes latin nyelvezettel buzdítja és szólítja fel az itáliai városokat, hogy a saját, a legédesebb szabadságuk védelmében („*conservationem dulcissime libertatis*”) kell a közös ligába csatlakozniuk. Elítélte a kancellár a *Tyrannist*, mert a zsarnok kevesek helyett a népnek, a *populus*nak kell teret adni, amely a város szerves és elidegeníthetetlen részét alkotja. Szembeállította a zsarnokságot a *libertas*, a szabadság eszményével. Ahol zsarnokság van jelen, ott nem lehet szabadság, amely viszont egy „isteni ajándék”, amelyet akár az életünk árán is meg kell védenünk. A szabadság ideológiája végigkísérte hosszú kancellári hivatali idejét, és ezt hangoztatta is. Így például amikor Firenze a Szentszék ellen viselt háborút 1375 és 1378 között, akkor egyfajta retorikai propagandát viselt, amikor a közös ligába való csatlakozásra hívta az olasz városokat, a *Comuné*ket hivatalos leveleivel, illetve egy vörös zászlót küldött nekik, melyeken a *libertas* szó volt olvasható. Ez a szó, és maga a zászló is egyszerre lett a Szentszék elleni lázadás és a liga szimbóluma is.

1375 második felében Firenzének a levelek tanúsága szerint a Szentszék és XI. Gergely elleni háborút illetően két fő célja volt. Az egyik, hogy a Szentszék ellen ligába hívja a toszkán városokat és szövetségeket kössön, legfőképp a magyar királlyal, illetve fenntartsa azt Milánó urával; a másik cél az angol zsoldostársaság kérdése és a John Hawkwoodnak ígért zsold összegyűjtése. A liga szerveződése céljából a toszkán, és más itáliai államoknak is több ízben üzent Firenze, az 52 levélből 33-at küldött egy-egy városállamnak vagy uralkodónak. Legtöbbször Volterrának küldte sürgető *missiliseit*, hogy a szükséges hadisegélyt mielőbb megküldje a Köztársaságnak. Volterrán túl Arezzónak, Sienának, Luccának és Pistoianak

fogalmazott hivatalos leveleket a kancellár. Három levelet írt Gherard Du Puy, pápai helytartónak, Marmoutier apátjának és Perugia *vicarius*ának, hét levelet firenzei nagyköveteknek és nyolcat zsoldoskapitányoknak, főleg az említett John Hawkwoodnak, de írt egyet Corrado Vittinghernek és a milánói követnek, Ruggero Canenak is. Uralkodók közül több ízben írt Milánó urainak, Galeazzo Viscontinak és főként Bernabò Viscontinak, vagy együtt kettőjüknek, továbbá Rimini urának, Galeotto Malatestának és Durazzói Károly hercegnek is küldött levelet a Köztársaság.

A dolgozat következő nagyobb része a levelek szerkezeti felépítésére, az írásjelhasználatra és a mondatokat záró *clausulák*ban fellelhető *cursus*okra, illetve az ez utóbbi kettő közötti lehetséges kapcsolatra koncentrált. Összesen kilencvenegy latin nyelvű levelet elemeztem a *cursus* és a központosítás kapcsolatát vizsgálva, amelyből nyolcvankettő a kancelláriai másolati könyvekben megőrzött *missilis*-másolat volt, kilenc pedig eredeti expediált levél. Írásjeleket tekintve csak a közepes és erős szünetet jelölő írásjelek képezték részét az elemzéseknek, így a négy releváns írásjeltípus a *colum*, az *interrogativus*, az *exclamativus sive admirativus* és a *coma*. Volt nyolc kérdéses vagy „szabálytalan” *cursus*, de azokon túl az írásjelek előtt talált 427 *cursus* véleményem szerint a *cursus* és az írásjel közötti tényleges kapcsolatra utal. Megállapíthatjuk, hogy Salutati következetesen használta a *cursust*, amire kancellári hivatala miatt kötelezve is volt. Az összes, 435 *cursus* – itt már a szabálytalanokat is beleszámolva – 84,59%-a (= 368 eset) *velox*: az összes *clausula* 87,29%-a képez *cursus veloxot*, míg a mondaton belüli közepes írásjel előtt az esetek 69,23%-a. Az egyértelmű, hogy a leggyakoribb *cursus*, amelyet a kancellár használt, a *cursus velox* volt, ahogy azt már a familiáris leveleiben is megállapították.

A dolgozatban az egyes episztolákon belüli szerkezeti felépítést, a különféle levélegységek előfordulását, illetve előfordulásuk arányait is görcső alá vettem. A levélnek az öt klasszikus része (*salutatio*, *captatio benevolentiae*, *narratio*, *petitio* és *conclusio*) a középkori *missilisek* gyakorlatában általában háromra redukálódott, hisz a *salutatio* magába foglalta a jóakarat elnyerésének szándékát, a *narratio* végén helyet kapott a felvezetett kérelem, és harmadik egységként megmaradt a befejező formula, mely ugyanakkor fokozatosan finomult. Coluccio Salutati idejében ez még nem ment végbe teljesen, így van, hogy a klasszikus részek összemosódnak, de van, hogy jól elkülöníthetően fordulnak elő a levelekben. A száz állami levélből hét tartalmazza a klasszikus levél ötös felosztását, amelyek közül öt levél autográf, a másik kettőt pedig egyik segédje, valószínűleg Antonio Arrighi írta. Mind a hét levél nagyon fontos volt, mind a címzettje, mind a tartalma miatt, így egyrészt a tisztelet is arra indította a kancellárt, hogy minden retorikai és stilisztikai szabálynak megfeleljen. Másrészt ezeknek a részeknek megvolt természetesen a maguk funkciója, amelyeket egyfajta fegyverként bevetve igyekezett szavainak nagyobb súlyt adni, és még nagyobb eséllyel elnyerni a levél kívánt célját.

A legtöbb, huszonhat levél esetében nem volt sem *exordium*, sem *conclusio*. Mindkettő célja a címzett jóakarátának az elnyerése, egyik a levél elején, másik a levél végén, melyből ha mindkettő szerepel, egy szép retorikai keretet is ad a mondanivalónak. Azonban azon sem kell csodálkozni, ha ez a kettő elmarad, hiszen a kancellárnak hihetetlen munkabírása volt, és napi hét–nyolc levelet fogalmazott meg, és még ha nem is ő írta mindet, de diktálta, vagy legalább átnézte, az ellenőrzése nélkül nem valószínű, hogy levél elhagyta volna a kancelláriát. A legtöbb Sienának írt levél csak erre a három egységre osztható, de ezeknek a célja, hogy sürgesse, ösztönözze őket a

ligába való csatlakozásra. Nem kellett semmi fennkölt vagy általános igazság megállapítása, hiszen a lényegre törő, de minél rövidebb, minél velősebb szövegközlés volt a cél.

Coluccio Salutati latinságával külön fejezetben foglalkozva a legnagyobb hangsúly a levélmásolatokban látható áthúzásokon, javításokon volt, amely korrektúráknak több típusa is megfigyelhető. Köszönhetően néhány olyan eredeti expediált *missilis*nek, amelyek másolatai a *corpus* részét képezték, további megállapításokra volt lehetőségem. Így összekapcsolva az értekezés előző fejezetében bemutatott *cursus* elemzésekkel, olykor a prózaritmus javítása indokolt módosítást, és ez a két forrás alapján arra is következtetni enged, hogy a megírás folyamatát rekonstruáljuk. Például egy Sienának küldött *missilis*ben a leírt *clausula*, a „qua oc-ca-si-ó-ne neg-lí-gi-tis” *cursus tardus*t alkot, de a másolatban később láthatóan ezt áthúzva és javítva a „quo consilio negligatis” szerepel, mely az elvárt *cursus velox* prózaritmust hordozza. Ez bizonyítja egyrészt azt, hogy a másolat után lett megírva az elküldött *missilis*, másrészt pedig azt, hogy Salutati később, már az expediálás után is volt, hogy még belejavított a kancellárián őrzött másolatokba. Ebben a fejezetben további nyelvi és stilisztikai elemzések kerültek ismertetésre, kitérve továbbá a latin és olasz nyelv kontakthatására és az igen ritka szavak – köztük egy *hapax legomenon* – előfordulására.

IV. A disszerens eddig megjelent publikációi a témával kapcsolatban

VISEGRÁDI Renáta: A központozás és a prózaritmus kapcsolata: *cursusok* Coluccio Salutati állami leveleiben. In: Juhász Daniella – Kerti Anna Emese (szerk.): *A CHSEC XIII. Országos Konferenciáján elhangzott előadások*. Vol. II. (Concentio) Budapest, Magyarország: ELTE Eötvös József Collegium (2019) 37–50., 14 p.

VISEGRÁDI Renáta: Struttura epistolare di alcune lettere di Stato di Coluccio Salutati. *Verbum: Analecta Neolatina* 22/2 (2021), 397–410., 14 p.

VISEGRÁDI Renáta: Correlazione tra cursus e punteggiatura in alcune lettere di stato di Coluccio Salutati. *Medioevo e Rinascimento*. Annuario del Dipartimento di Studi sul Medioevo e il Rinascimento dell'Università di Firenze. XXXVI/ n.s. XXXIII Fondazione Centro italiano di Studi sull'alto medioevo, Spoleto (2022), 63–86., 24 p.

VISEGRÁDI Renáta: Coluccio Salutati korai missilisei. In: Gephárt Enikő – Hunyadi Zsolt – Martus Nikoletta (szerk.): *Medieviztikai Vándorkonferencia: Tanulmányok I.* Szeged, Magyarország: Szegedi Tudományegyetem Történelemtudományi Doktori Iskola (2024), 255–271., 17 p.

ARMANDO Nuzzo, SZOVÁK Kornél, VISEGRÁDI Renáta: Adalék Coluccio Salutati magyar vonatkozású állami leveleinek készülő kritikai kiadásához. *Sodalitates quondam et nunc*. *Convivia Neolatina Hungarica* (6) – megjelenés alatt.